

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ**Конституційна скарга та конституційне звернення:
порівняльне дослідження****М. Гультай**

суддя Конституційного Суду України, кандидат юридичних наук

У статті з урахуванням основ теорії порівняльно-правового методу здійснюється компаративний аналіз конституційної скарги та конституційного звернення фізичних і юридичних осіб щодо тлумачення Конституції та законів України, послідовно викладаються відмінні характеристики елементів правового механізму їх функціонування. Обґрунтовується висновок про те, що конституційне звернення є досить ефективним засобом прямого індивідуального доступу до конституційного правосуддя, проте не може вважатися повноцінним заміником «класичної» конституційної скарги. Пропонується оптимальна модель конституційної скарги для України.

Ключові слова: конституційна скарга, конституційне звернення щодо тлумачення Конституції та законів України, конституційне правосуддя, права людини, засоби правового захисту.

Протягом останнього десятиліття в Україні активно ведеться пошук шляхів удосконалення національних засобів захисту прав і свобод людини і громадянина. Важливе місце в правозахисному механізмі України належить єдиному органу конституційної юрисдикції — Конституційному Суду України. У зв'язку з цим серед провідних вітчизняних конституціоналістів, які плідно працюють над проблемами конституційного правосуддя (Ю. Барабаш, А. Головін, П. Євграфов, В. Кампо, А. Петришин, А. Портнов, А. Селіванов, В. Скомороха, А. Стрижак, П. Ткачук, В. Тихий, В. Шаповал, С. Шевчук та інші), ведеться дискусія про необхідність запровадження в Україні інституту конституційної скарги.

У найбільш широкому сенсі сутність конституційної скарги при всій розмаїтості її моделей полягає у визнанні за фізичними та юридичними особами права звертатися до органів конституційної юрисдикції з письмовою заявою про перевірку конституційності законів та інших правових актів, що порушують гарантовані конституцією права і свободи¹. Конституційна скарга — апробований провідними країнами світу ефективний засіб захисту основних прав людини, зміцнення верховенства права й розвитку демократії. Ці три ключові цінності є основою європейського конституціоналізму, що відображає загальну конституційну спадщину і ліберально-правову аксіологію².

¹ Гультай М. Функціональні характеристики інституту конституційної скарги та модель його впровадження в Україні / М. М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4–5. — С. 185–193.

² Див.: Речицький В. В. Основні цінності сучасного конституціоналізму // Конституційна юрисдикція : підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв та ін. / за ред. Ю. Г. Барабаша та А. О. Селіванова. — Х. : Право, 2012. — С. 25–29.

Однак конституційне законодавство України передбачає унікальний інститут — конституційне звернення щодо тлумачення Конституції та законів України (далі — конституційне звернення). На думку деяких відомих конституціоналістів (П. Ткачука, В. Шаповала, В. Тихого та інших), цей правовий засіб компенсує відсутність в Україні інституту конституційної скарги. Окремі дослідники називають інститут конституційного звернення «обмеженим видом індивідуальної конституційної скарги»¹. Проте науково обґрунтовану відповідь на питання про співвідношення конституційної скарги й конституційного звернення може дати лише компаративний аналіз цих конституційно-правових інститутів, який дозволить визначити їх схожість і відмінність, а також запропонувати шляхи удосконалення доступу фізичних і юридичних осіб до конституційного правосуддя в Україні з метою захисту їхніх прав і свобод. На вирішення зазначених завдань і спрямована ця стаття.

Насамперед зупинимося на основах порівняльно-правового методу дослідження. Одним із його базових принципів виступає принцип порівнянності розглянутих явищ, інститутів і установ, суть якого полягає у тому, що в процесі підготовки й проведення компаративних досліджень слід чітко дотримуватися вимоги, відповідно до якої «об'єкти порівняння мають бути порівнянними», інакше кажучи, між ними в обов'язковому порядку повинен існувати прямий зв'язок. Питання про порівнянність різних явищ вирішується залежно від наявності в них загальних рис, ознак належності їх до того самого роду або виду, подібних структур і функцій, загальної сфери застосування, подібних завдань і цільових настанов². При цьому зіставлення об'єктів дослідження повинне здійснюватися на підставі певних ознак, властивостей, тобто так званих порівняльних характеристик.

З метою проведення порівняльного аналізу конституційної скарги й конституційного звернення такими критеріями можуть виступати елементи правового механізму функціонування конституційної скарги, виділені завдяки поєднанню індуктивних та дедуктивних прийомів дослідження багатьох національних моделей конституційних скарг, що дозволить вивчати їх за єдиною логічною схемою в компаративному аспекті. У більшості наукових досліджень щодо проблематики конституційної скарги так чи інакше аналізуються окремі елементи правового механізму функціонування конституційної скарги (хоча й не застосовується сам термін), що дозволяє нам виділити такі його основні складові³:

- суб'єкти, наділені правом звернення з конституційною скаргою до органу конституційної юрисдикції;
- предмет (об'єкт) конституційної скарги, тобто коло юридичних актів, які підлягають оскарженню щодо їх неконституційності;

¹ Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні : моногр. / О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна, І. І. Бодрова. — К. : Атіка-Н, 2010. — С. 36.

² Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения / М. Н. Марченко. — М. : ООО «Городец-издат», 2002. — С. 36–37.

³ Див.: Гультай М. До питання про необхідність впровадження конституційної скарги в Україні / М. М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 116–118.

— підстава для подання конституційної скарги, якою є порушення гарантованих Основним Законом прав і свобод актами, діями чи бездіяльністю уповноважених органів державної влади або їх посадовими особами. Саме цей елемент правового механізму функціонування конституційної скарги поєднує всі її моделі і є її характерною ознакою;

— процесуальні умови прийнятності конституційної скарги (так звані фільтри), тобто коло формально-юридичних обставин і умов, що враховуються при вирішенні питання про відкриття конституційного провадження за індивідуальною скаргою або про відмову в його відкритті. Такими процесуальними умовами є вичерпання всіх інших засобів правового захисту конституційних прав і свобод, що були порушені; дотримання вимог щодо форми конституційної скарги, строків звернення тощо;

— нарешті, завершальним елементом правового механізму функціонування конституційної скарги є юридичні наслідки рішень органів конституційного контролю, прийнятих за результатами розгляду таких скарг, а також сфера їх дії в часі та за колом осіб.

Виходячи з викладених методологічних передумов схожість (порівнянність) конституційної скарги та конституційного звернення насамперед свідчить про їх належність до єдиного родового поняття, яким є індивідуальний доступ до конституційного правосуддя. Форми й засоби такого доступу детально викладені в доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської Комісії) «Про індивідуальний доступ до конституційного правосуддя» (85-е пленарне засідання, Венеція, 17–18 грудня 2010 року), що спрямована на сприяння розвитку внутрішньодержавних засобів правового захисту від порушень прав людини¹. Відповідно до неї прямий індивідуальний доступ включає всі юридичні засоби, надані особі для безпосереднього звернення до конституційного суду з питань конституційності нормативного або індивідуального акта без посередництва інших органів. До таких засобів належать як «класичні моделі» прямого індивідуального доступу: публічна скарга (*actio popularis*), квазіпублічна скарга (*quasi actio popularis*), індивідуальна пропозиція, процедура *amparo*, нормативна і повна конституційні скарги², так і «нетипові» національні моделі, у тому числі конституційне звернення з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР (далі — Закон) конституційне звернення — це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного

¹ Тут і далі: Draft Study on Individual Access to Constitutional Justice on the basis of comments by Mr. G. Harutyunyan, Ms. A. Nussberger, Mr P. Paczolay. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-JU\(2010\)018rev-e.aspx#P165_13720](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-JU(2010)018rev-e.aspx#P165_13720).

² Див.: Арутюнян Г. Г. Індивідуальна конституційна жалоба: європейские тенденции системного развития / Г. Г. Арутюнян // Конституционализм: уроки, вызовы, гарантии : сб. избр. публ. и выступлений на междунар. форумах, посвящ. дан. проблематике. — К. : Логос, 2011. — С. 75–76; Гультай М. Вопросы усовершенствования индивидуального доступа к конституционному правосудию в Украине / М. М. Гультай // Захист прав людини органами конституційної юстиції: можливості і проблеми індивідуального доступу : матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 16 верес. 2011 р.) / Конституц. Суд України ; відп. ред. А. С. Головін. — К. : Логос, 2011. — С. 261–267.

тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи (стаття 42 Закону). Таке визначення прямо вказує на функціональну спрямованість конституційного звернення — забезпечення та захист конституційних прав і свобод, що споріднює його з інститутом конституційної скарги.

Суб'єктами права на конституційне звернення є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи (стаття 43 Закону). Тобто доступ до конституційного правосуддя на підставі конституційного звернення, як і «класичної конституційної скарги», здійснюється в індивідуальному або колективному порядку.

Предметом конституційної скарги залежно від її моделей можуть бути як нормативні акти: закони або їх окремі положення, міжнародні договори, нормативні акти глави держави, уряду, інші нормативно-правові акти, у тому числі в окремих країнах — нормативні акти органів місцевого самоврядування (у випадку «нормативної» конституційної скарги), так і індивідуальні акти — правозастосовні акти адміністративних органів і остаточні судові рішення (у випадку «повної» конституційної скарги). Конституція України (статті 147, 150), а також Закон однозначно визначають перелік актів, що можуть бути об'єктом тлумачення Конституційного Суду України. Такими актами є Конституція України та закони України, при цьому йдеться про чинну Конституцію і закони України, прийняті як до, так і після набрання чинності Конституцією України. Закони, що не вступили в дію, або такі, що втратили чинність, не можуть бути предметом конституційного звернення¹. У зв'язку з тим, що конституційне звернення стосується офіційного тлумачення тільки зазначених нормативно-правових актів вищої юридичної сили, Венеціанська Комісія дійшла висновку, що таке звернення в Україні «по суті виконує функцію нормативної конституційної скарги»².

Підставою для конституційного звернення є наявність «неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України» судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод (стаття 94 Закону). При цьому законодавство не вимагає, щоб неоднозначне застосування було виявлено в рішеннях вищих судових інстанцій або інших державних органів, що можна вважати більш сприятливим для громадян, ніж вичерпання всіх засобів захисту прав і свобод в інших судових або адміністративних органах як необхідна умова прийнятності конституційних скарг у багатьох національних моделях³.

¹ Конституційна юрисдикція : підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв та ін. / за ред. Ю. Г. Барабаша та А. О. Селіванова. — Х. : Право, 2012. — С. 62.

² Див. пункт 78 Доповіді Венеціанської Комісії «Про індивідуальний доступ до конституційного правосуддя» (85 пленарне засідання, Венеція, 17–18 грудня 2010 р.)

³ Про проблему «неоднозначного застосування» детальніше див.: *Скомороха В. Є.* Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики. — К. : «МП Леся», 2007. — С. 484; *Тихий В.* Захист прав і свобод людини Конституційним Судом України за індивідуальними зверненнями / В. Тихий // *Механізм захисту прав і свобод людини в Україні.* — К. : Інститут адвокатури, 1999. — С. 6–13; *Ткачук П.* Питання доступу

В українській юридичній літературі неодноразово зазначалося, що за змістом Закону однозначне, але таке, що посягає на права і свободи, застосування Конституції або законів України не є підставою для конституційного звернення. Проте сам Конституційний Суд України виходить із розширеного тлумачення цього положення й розглядає конституційні звернення осіб також у випадках, коли існує хоча й однозначне, але неправильне (неконституційне) застосування тих чи інших положень Конституції або законів України, що, на думку заявника, може призвести або призвело до порушення його конституційних прав¹. Однак відповідне положення повинно одержати закріплення на законодавчому рівні.

Стаття 42 Закону встановлює також формальні вимоги до конституційного звернення, а саме: як і конституційна скарга, воно має бути подане в письмовій формі, містити відомості про заявника та його представника, вказівки на статті (окремі положення) Конституції або Закону України, тлумачення яких повинне бути дане Конституційним Судом України; обґрунтування необхідності в офіційному тлумаченні; дані щодо інших документів і матеріалів, на які посилаються суб'єкти права на конституційне звернення, а також їх копії з переліком долучених документів і матеріалів. Конституційне звернення, документи та інші матеріали подаються у трьох примірниках.

Невідповідність конституційного звернення вимогам, передбаченим Конституцією України та Законом, є однією з підстав для відмови у відкритті конституційного провадження, зазначених у статті 45 Закону. Водночас строк подачі конституційного звернення Законом не передбачений, тоді як стосовно конституційних скарг, як правило, встановлюється строк для їх подачі, що обчислюється з моменту прийняття акта (дії або бездіяльності), предмета оскарження, а також заснованого на ньому рішення правозастосовного органу, що порушує конституційні права і свободи (у випадку «нормативної» конституційної скарги).

На думку провідних спеціалістів у галузі конституційної юстиції (А. Головіна, П. Ткачука, В. Шаповала, В. Тихого та інших), про спорідненість інститутів конституційного звернення й конституційної скарги свідчить також положення частини другої статті 95 Закону, відповідно до якого у разі якщо при тлумаченні закону України (його окремих положень) було встановлено наявність ознак його невідповідності Конституції України, Конституційний Суд України у цьому ж провадженні вирішує питання щодо неконституційності цього закону. І це є логічним, адже офіційному тлумаченню підлягають тільки ті норми законів, що відповідають Основному Закону. Таким чином, в Україні на законодавчому рівні передбачено можливість захисту прав і свобод фізичних і юридичних осіб шляхом визнання неконституційності застосованого закону в результаті розгляду органом конституційної юрисдикції конституційного звернення про його офіційне тлумачення².

громадян до конституційного правосуддя в Україні / П. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4–5. — С. 77–78.

¹ Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненнями фізичних і юридичних осіб / В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 2. — С. 70.

² Наприклад, Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Діяка Івана Васильовича та конституційним поданням 49 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини шостої статті 29 Закону України

В. Скомороха стверджує, що таким чином Конституційний Суд України забезпечує права і свободи не лише суб'єкта звернення, а й широкого кола осіб. Це значно підсилює потенціал єдиного органу конституційної юрисдикції в сфері захисту прав і свобод людини і громадянина та робить менш значущою проблему відсутності інституту конституційної скарги в Україні¹. В. Тихий доходить ще категоричнішого висновку, вважаючи, що «таким чином, Конституцією і законами України особам фактично надається можливість подавати конституційні скарги до Конституційного Суду України про захист своїх конституційних прав»².

З таким твердженням важко погодитися, оскільки, по-перше, у випадку конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України може бути здійснений нормоконтроль тільки стосовно положень законів, тоді як за конституційною скаргою нормоконтроль може здійснюватися щодо ширшого кола правових актів.

По-друге, хоча рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені, вони не визнаються нововиявленими обставинами і тому не призводять до перегляду судових рішень, які набули законної сили. Водночас процесуальними кодексами України визнання Конституційним Судом України неконституційності закону, іншого правового акта або їх окремих положень, застосованих судом у конкретній справі, віднесено до нововиявлених обставин. За наявності в Україні інституту конституційної скарги рішення органу конституційної юрисдикції за такими скаргами могли б забезпечити відновлення порушених прав і свобод особи в судовому порядку за допомогою перегляду остаточного судового рішення.

По-третє, і це головне, зазначена процедура нормативного контролю за конституційним зверненням виключає власну ініціативу фізичної або юридичної особи в частині постановки перед органом конституційної юрисдикції питання про конституційність закону або іншого правового акта, що нівелює саму сутність інституту конституційної скарги, позбавляючи більшості аспектів його функціональної характеристики³. Отже, інститут конституційного звернення навряд чи може вважатися повноцінним замінником «класичної» конституційної скарги.

При цьому практика єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні свідчить, що за останні два роки кількість рішень у справах за конституційними звер-

«Про вибори народних депутатів України» (справа про строки оскарження порушень під час підрахунку голосів та встановлення результатів голосування) від 3 липня 2003 року № 13-рп/2003; Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К. Г. Устименка) від 30 жовтня 1997 року № 5-зп.

¹ Скомороха В. Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики. — К.: «МП Леся», 2007. — С. 482.

² Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненнями фізичних і юридичних осіб / В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 2. — С. 67.

³ Детальніше див.: Гультай М. М. Функциональные особенности института конституционной жалобы и элементы правового механизма его внедрения в Украине / М. Гультай // Вестник конференции органов конституционного контроля стран новой демократии. — Ереван. — 2011. — № 4(54). — С. 65–79.

неннями зросла в чотири рази, і сьогодні розгляд конституційних звернень є більш значним за своїм фактичним обсягом напрямом діяльності Конституційного Суду України¹. Цьому сприяє активізація його роботи з підвищення поінформованості громадян щодо його компетенції і діяльності у сфері забезпечення та захисту конституційних прав і свобод (зокрема систематичний прийом громадян фахівцями Управління правової експертизи Секретаріату Конституційного Суду України, розробка пам'ятки для громадян і юридичних осіб про порядок подачі конституційних звернень, розміщення на офіційному сайті Конституційного Суду України інформаційно-методичних матеріалів з підготовки таких звернень² тощо).

Таким чином, в Україні конституційне звернення є досить ефективним засобом прямого індивідуального доступу до конституційного правосуддя з метою захисту конституційних прав і свобод фізичних і юридичних осіб. Цей правовий засіб значною мірою відображає особливість української моделі конституційного правосуддя, характерні аспекти її національної ідентичності. Отже, вирішуючи науковий спір про введення в Україні конституційної скарги як «заміни» конституційного звернення або ж доповнення до нього³, потрібно враховувати такі моменти:

1) позитивний досвід функціонування інституту конституційного звернення спричиняє необхідність його збереження як цілком ефективного засобу захисту конституційних прав і свобод;

2) необхідність чіткого нормативного розмежування конституційної скарги та конституційного звернення за їх основними завданнями. Завданням конституційного звернення є офіційне тлумачення норм Конституції і законів України у випадках неоднозначної практики їх застосування, що суперечить духу і букві Конституції та призводить до порушення прав людини і основних свобод. Результатом введення конституційної скарги має стати те, що конституційне звернення перестане бути, за висловом В. Шаповала, «паліативом скарги», коли фізичні і юридичні особи за допомогою такого звернення прагнуть домогтися визнання неконституційним певного положення закону.

Таким чином, конституційне звернення варто реформувати в напрямі посилення його значення як «запобіжника» порушень прав людини у правозастосовній практиці. У свою чергу, конституційна скарга повинна стати засобом захисту конституційних прав і свобод від неконституційної нормотворчості, коли їх порушення в процесі правозастосовної діяльності обумовлено невідповідністю Конституції України застосовуваних норм законів або інших правових актів.

¹ Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.org.ua/comment/164>.

² Зокрема, Положення про порядок розгляду звернень громадян та їх особистого прийому у Конституційному Суді України, Порядок звернення громадян до Конституційного Суду України. Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/publish/category/6133>.

³ Див.: *Шапала Н.* Особливості національного конституціоналізму в питаннях захисту Конституційним Судом України прав і свобод громадян / Н. Шапала // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 6. — С. 130; *Ткачук А. П.* Конституційний Суд у механізмі захисту основних прав і свобод людини: модельний підхід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / А. П. Ткачук. — К., 2012. — С. 14; *Бакірова І. О.* Конституційне звернення та конституційна скарга: переваги та недоліки / І. О. Бакірова // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 1. — С. 93–102.

При визначенні перспектив введення конституційної скарги в Україні варто, насамперед, враховувати «класичний досвід» європейських країн — фундаторок різних моделей конституційної скарги (ФРН, Австрія, Іспанія), а також країн, які мають близьку Україні історико-правову спадщину (Польща, Російська Федерація). Останні запровадили цей конституційно-правовий інститут порівняно недавно, проте вже сформувалася розвинена практика його функціонування, переваги й недоліки якого підлягають обов'язковому врахуванню при розробці національної моделі конституційної скарги в Україні.

У серії робіт нами було запропоновано й обґрунтовано оптимальну, на наш погляд, модель конституційної скарги, що передбачає право громадян України, іноземців, осіб без громадянства і юридичних осіб після вичерпання всіх інших національних засобів правового захисту подати письмову скаргу до Конституційного Суду України щодо конституційності законів України та інших правових актів, що підлягають конституційному контролю у випадках, коли застосування цих актів у конкретній справі призвело до порушення конституційних прав і свобод суб'єктів такої скарги¹.

Запропонована модель конституційної скарги повинна стати предметом широкого наукового обговорення. Адже ідея запровадження інституту конституційної скарги в Україні вимагає схвалення її професійною громадськістю та державою й перетворення на окремий напрям конституційно-правової реформи.

Гультай М. М. Конституционная жалоба и конституционное обращение: сравнительное исследование. В статье с учетом основ теории сравнительно-правового метода осуществляется компаративный анализ конституционной жалобы и конституционного обращения физических и юридических лиц о толковании Конституции и законов Украины, последовательно излагаются отличительные характеристики элементов правового механизма их функционирования. Обосновывается вывод о том, что конституционное обращение является достаточно эффективным средством прямого индивидуального доступа к конституционному правосудию, однако не может считаться полноценным заменителем «классической» конституционной жалобы. Предлагается оптимальная модель конституционной жалобы для Украины.

Ключевые слова: конституционная жалоба, конституционное обращение о толковании Конституции и законов Украины, конституционное правосудие, права человека, средства правовой защиты.

Gultay M. Constitutional Complaint and Constitutional Appeal: Comparative Analysis. The article is devoted to comparative analysis of the constitutional complaint and the constitutional appeal of individuals and legal entities for the interpretation of the Constitution and laws of Ukraine with account of fundamentals of the theory of comparative and legal method. Similarities and differences of the elements of their legal mechanism and functionality are consistently expounded. A conclusion is made that the constitutional appeal is quite an effective means of direct individual access to constitutional justice, however it may not be considered as a full replacement of the «classic» constitutional complaint. The optimal model of constitutional complaint for Ukraine is offered.

Key words: constitutional complaint, constitutional appeal for the interpretation of the Constitution and laws of Ukraine, constitutional justice, human rights, legal remedies.

¹ Див.: Гультай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя : моногр. / М. М. Гультай. — Х. : Право, 2013. — С. 325–368.